

СЛАЂАНА ЂУРИЋ*
Универзитет у Београду
Факултет безбедности
Београд

УДК 001.891:17
303.1:17
ИД БРОЈ 192643340
Прегледни рад
Примљен: 11.05.2012
Одобрен: 07.06.2012

ЕТИЧКИ ПРОБЛЕМИ У СПРОВОЂЕЊУ КВАЛИТАТИВНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Сажетак: Превенција угрожавања испитаника је опште етичко правило међу истраживачима свих дисциплина. Истраживачи треба да учине све што је могуће како би спречили било какво наношење штете субјектима које би било последица њиховог учешћа у истраживању, као и да предузму одговарајуће мере уколико до таквог угрожавања ипак дође. Учесници у квалитативним истраживањима су посебно осетљиви на угрожавање приватности, нежељену идентификацију, кршење поверења, лажно представљање и неке друге облике манипулација. Стога, истраживач мора да посвети посебну пажњу заштити испитаника и учини све како они, због свог учешћа у истраживању, не би имали штетне последице. У раду се образлажу основна етичка начела научних истраживања: добровољност учешћа, заштита анонимности и приватности, као и поверљивост. Посебно се излажу специфични етички обзир с којима се суочавају квалитативни истраживачи, који примењују посматрање, дубински или фокус-групни интервју, као и секундарну анализу квалитативних података.

Кључне речи: етички проблеми, квалитативна истраживања, добровољност, анонимност, поверљивост

Увод

Етика је филозофска дисциплина. Разматрања у етици обично се деле на метаетичка, нормативно-етичка и примењено-етичка. Овде се неће разматрати метаетичка питања, пошто се метаетика бави пореклом и значењем етичких појмова. Расправа о метаетичким питањима припа-

* sdjuric@fb.bg.ac.rs; tel.: +381 63 7 77 27 26

да скоро ексклузивно филозофији и нема непосредне последице на разматрања којима се бави истраживачка етика. Нешто веће последице на расправе у истраживачкој етици имају нормативно-етичка разматрања, пошто се нормативна етика бави моралним стандардима исправног и погрешног поступања. Питања којима се бави истраживачка етика углавном припадају примењено-етичким расправама. Међутим, крајњи циљ тих расправа је да се дође до моралних начела и правила којима би се уредило исправно и погрешно поступање учесника истраживачког процеса. Као општа начела примењене етике обично се наводе лична корист, друштвена корист, начела бенеvolentности, патернализма, повећивања, части, законитости, аутономије, начело права и начело праведности.

Истраживачка етика, као и све друге примењене етике, бави се етичким питањима о којима постоје контроверзе, односно не постоји општија сагласност. Наиме, сви проблеми истраживачке етике би могли да се врло лако реше тако што би се потпуно одустало од научних истраживања. Међутим, уколико прихватимо да научна истраживања представљају извесну вредност од које не би требало одустати, онда се поставља питање односа између моралних вредности и вредности резултата добијених научним истраживањем. Према томе, истраживачка етика се бави великим бројем питања која се тичу етичких начела и правила понашања учесника процеса истраживања.

Афирмацији питања истраживачке етике данас је највише допринела све већа осетљивост на људска права и све сложенији и инвазивнији карактер савремених истраживања. Због тога се посебна пажња мора посветити нарушавању права субјеката истраживања, процени штете која им се може нанети, као и мерама које се морају предузети како би се та штета предупредила.

Много је случајева злостављања и злоупотребе субјеката у научним истраживањима. Најтежи примери неетичног поступања се односе на медицинска истраживања, чије су драстични облици спровођени током нацистичког режима у Немачкој. Реч је о многобројним медицинским експериментима спровођеним у логорима смрти, којима је руководио озлоглашени доктор Јозеф Менгеле. Потресна сведочења о тим монструозним експериментисањима, изнета током Нирнбершких суђења, сазнања о томе да су за време и после Другог светског рата обављана непримерена медицинска истраживања и над немачким затвореницима у Америци, као и многобројна неетичка истраживања маларије, сифилиса и хепатитиса појачали су потребу за стварањем кодекса којим ће се уредити етика научних истраживања. Њуман (Neuman, 2007: 50),

као драстичне примере неетичког односа, наводи експерименте у којима су људи стављани у ледену воду или изгладњивани до смрти како би се видело колико могу издржати, или намерно билизаражени страшним болестима, а деци одсецани удови како би се трансплантирали другима.

Изградња савремених етичких кодекса почива на начелима *Нирнбершког кодекса*, који, иако усредсређен на медицинске експерименте, може бити основа за изградњу етичких норми на пољу друштвених истраживања. Исто тако, скуп етичких правила која се односе на проблем људских права уопште, попут *Универзалне декларације о људским правима*, коју су 1948. године усвојиле Уједињене нације, или *Декларације* из Хелсинкија из 1964. године, има јасне импликације на етичка правила којих би се требало придржавати у друштвеним истраживањима. *Нирнбершки кодекс*, кога је издао Војни суд у Нирнбергу 1947. године, садржи десет тачака о томе како да се спречи злоупотреба људи. Упрошћено, реч је о следећим нормама:

Учешће у истраживању мора бити добровољно.

Налази истраживања морају бити корисни за науку, а истраживању и експерименту се прибегава када се потребни подаци не могу добити на други начин.

- Истраживање мора бити засновано на рационалном знању, а резултати треба да оправдају спровођење истраживања.
- Морају се избегавати непотребне патње.
- Истраживање или експеримент не може укључивати смрт или инвалидност као предвидљиву последицу.
- Вредност резултата истраживања мора се одмерити према ризицима.
- Учесници истраживања морају се примерено заштитити.
- Истраживање морају водити квалификоване особе.
- Учесници увек могу да напусте истраживање уколико то желе.
- Истраживач мора да буде спреман да истраживање прекине у било којој његовој фази уколико постоји вероватноћа да би продужавање истраживања довело до смрти, инвалидитета или повреде испитаника.

Шездесетих година прошлог века почела се обраћати посебна пажња на етички аспект истраживања у области здравствене заштите. Различите земље и даље имају различите правне регулативе, нормативне захтеве и културну праксу, иако нису изостајала настојања да се постигне већи степен уједначености. То је утицало и на појачано занимање за етичка питања везана за социолошка истраживања. Док су у америчкој социологији основна начела и правила истраживачке етике представљени још шездесетих година прошлог века, у немачкој социологији се то догодило тек деведесетих година. У Великој Британији један број

професионалних удружења осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века донео је етичке декларације које обавезују њихове чланове. Канадско удружење психолога свој етички кодекс је прихватило 1986. године.

Интензивније расправе о етичким проблемима у научним истраживањима се везују за касну модерност коју, између осталог, карактеришу и процеси фрагментације друштвене структуре, као и релативизације и преиспитивања постојећих моралних и политичких норми (Christensen, Prout, 2002). Кључна етичка дилема се односи на равнотежу коју би истраживач требало да успостави између потребе да дође до значајних сазнања и обавезе да заштити права која истраживањем могу бити нарушена. Такав став се заснива на претпоставци да свако истраживање потенцијално може угрозити неки аспект личности или неко право субјекта истраживања. У том случају се квалитативним истраживачима препоручује пажљиво одмеравање равнотеже између научног принципа откривања истине и етичког принципа заштите субјеката. Током истраживања истраживачи се могу срести с већим бројем етичких дилема које морају да разреше. Разуме се, очекује се да се истраживачи придржавају моралних норми и да штите права испитаника и у случајевима када испитаници нису упознати с тим нормама или са својим правима, као ни с последицама које би њихово кршење могло оставити на њих.

Најзначајнија етичка питања у истраживачким пројектима се односе на добровољност учешћа у истраживању, гарантовање анонимности и поверљивости, као и на прихватљивост извесних облика посматрања. Сваки истраживач мора имати у виду опасности које собом носи обелодањивање личних података о учесницима истраживања. С друге стране, научна заједница мора бити врло осетљива на сваки покушај фалсификовања података или других превара.

Хопф (Hopf, 2004: 334) подсећа на то да не би требало имати на уму само начела и захтеве, односно норме којих неко треба да се придржава у својој истраживачкој пракси, а које су донела професионална удружења истраживача, него се мора водити рачуна и о питању легалности. У Немачкој, на пример, покрајински и државни закони о заштити података, њиховом прикупљању, чувању, преношењу и публиковању, садрже начела и регулативна правила која су непосредно релевантна с гледишта истраживачке етике. Оно што је ту основно јесте захтев за заштиту права на приватност или за заштиту права индивидуе да управља професионалним информацијама, што све има последице на прикупљање и анализу података у друштвеним истраживањима. Слична

етичка регулатива у области истраживања постоји и у Сједињеним Америчким Државама, Великој Британији и у другим земљама. Та регулатива је изложена у етичким кодексима професионалних и научних организација, а често добија и правну форму (закони или административне норме).

Изражући основна етичка начела друштвених истраживања, Њуман (Neuman, 2007: 60) закључује да етичка одговорност почива на индивидуалном истраживачу. Истраживач неће користити субјекте за личну корист. Препоручује се и захтева нека врста изричите сагласности за учешће у истраживању, а истраживач треба да обезбеди поштовање свих гаранција приватности, поверљивости и анонимности. Током истраживачког процеса испитаници се неће принуђавати ни на шта, нити ће се понижавати. Истраживач ће уочити и отклонити нежељене последице за испитанике и идентификовати спонзора који финансира истраживање. Такође, истраживач ће сарађивати с домаћом популацијом, учиниће да тумачење резултата буде у складу с чињеницама, употребиће високе методолошке стандарде, тежиће прецизности и неће се бавити тајним истраживањем.

У Етичком кодексу (*Ethik-Kodex*, 1993: I B 5) немачког Друштва за социологију и Професионалне асоцијације немачких социолога, начело избегавања штете је описано на следећи начин: „Особе које се посматрају, испитују или су на неки други начин укључене у истраживање... не смеју имати никакву штету, нити dospети у опасност због истраживања. Сви ризици који надмашују уобичајене ризике свакодневног живота морају се објаснити онима на које се односе. Мора се заштитити анонимност интервјуисаних особа или испитаника.”

Њуман (Neuman, 2007: 51) подсећа на то да су физичке штете ретке. Чак и у биомедицинским истраживањима, која подразумевају значајније интервенције у живот субјеката, у свега 3–5% студија се бележи јављање неког типа физичког оштећења. Опште је етичко начело да истраживач никада не сме да изазове физичке повреде или неку врсту физичког угрожавања. Истраживач би требало да предвиди све могуће ризике пре почетка истраживања, укључујући основне безбедносне ризике (нпр., безбедност зграде, намештаја и опреме). Такође, истраживач ће посебно бити опрезан са субјектима код којих постоји повећан потенцијал за неки проблем (особе са здравственим проблемима и менталним поремећајима), посебно у испитивањима у којима може доћи до стресних ситуација или чак физичких напада на учеснике. Истраживач прихвата моралну и правну одговорност за сигурност учесника истра-

живања, а уколико процени да учесницима не може да гарантује физичку безбедност, у обавези је да истраживање прекине.

Истраживачи у друштвеним наукама, посебно они који практикују квалитативни истраживачки приступ, често ће бити у ситуацији да испитаника доведу у високо стресну или непријатну ситуацију. То је поготово случај у истраживањима која се баве осетљивим темама, током којих би испитаници могли да открију своја болна искуства или да с осталима поделе неке сасвим личне информације. Истраживачи који спроводе теренско истраживање такође су изложени ризику. Њихова безбедност може бити угрожена како у јавним просторима у истраживаној заједници, тако и у приватним објектима (уколико се испитивање одвија, рецимо, у дому учесника). Важан део припрема за почетак теренског рада је везан за предвиђање могућих облика угрожавања.

Још у фази припремања истраживања, истраживач би требало да размотри све могућности за угрожавања испитаника и да планира акције за њихово решавање. Друштвена истраживања могу угрозити учеснике на више начина: физички, психички, правно. Могу угрозити њихову каријеру, углед или приходе. Истраживач мора бити свестан свих типова потенцијалних угрожавања и трудити се да смањи ризике. Савет за економска и друштвена истраживања (*Economic and Social Research Council*), главни финансијер истраживања у друштвеним наукама у Великој Британији, наведене ризике излаже на следећи начин: „Ризик је често дефинисан упућивањем на потенцијално физичко или психичко повређивање, узнемиравање или стрес које учеснику може причинити пројекат истраживања. То је посебно важно у контексту истраживања које се односи на здравље. Али, поред тога, друштвена наука покреће широк спектар ризика које би требало да размотре комитети за етичка истраживања (*Research Ethics Committees – RECs*). То укључује ризике за лични и друштвени статус субјекта, његову приватност, личне вредности и веровања, везе с породицом и широм заједницом, место које заузима у заједници, као и негативне последице откривених информација које се односе на илегално, сексуално или девијантно понашање” (ЕСРЦ, 2010: 26).

У литератури се скреће посебна пажња на наручена или спонзорисана истраживања у којима је могуће очекивати утицај особа или институција које плаћају истраживачки ангажман. Како треба реаговати ако спонзор истраживања непосредно или посредно захтева одређени тип резултата пре него што је истраживање започето? Одговоран истраживач ће одбити да учествује у истраживању уколико се као услов за његово обављање постави захтев за намештене резултате. Легитимна ис-

траживања се спровode без претходних условљавања и истраживач треба да одбије учешће у истраживању које не подржава општеприхваћене истраживачке стандарде.

Дизајнирање етички осетљивог квалитативног истраживања

Квалитативни истраживачи имају привилегију да, применом осетљивих техника тог истраживачког приступа (дубински интервјуи, непосредно посматрање), остварују детаљне увиде у приватни и лични свет својих испитаника. Управо је та ситуација у исто време и разлог за посебан опрез када је у питању могуће угрожавање учесника истраживања. Основна дилема се тиче сукоба између истраживачког интереса, интереса за добијање што детаљнијих података и обавезе да се заштите они који су истраживачу понудили такве увиде.

Свака лична интеракција која се успоставља у истраживањима укључује могућност људске грешке и неспоразума или неки облик могуће нерационалности и недоследности. Зато, још у почетним фазама, треба предвидети све потенцијалне изворе опасности и осмислити стратегију за њихово предупређење. Обри и његови сарадници (Aubrey *et al.*, 2002) упозоравају на то да код присталица различитих теоријских парадигми нема потпуног слагања о томе шта треба да чини садржај етичких разматрања, али ипак истичу да, без обзира на те разлике, нико не сме бити ослобођен обавезе доследног уважавања свих етичких норми и обзира. Познавање принципа који треба да воде истраживање јесте тек први корак у осигурању моралне прихватљивости истраживачког процеса. Многе конкретне одлуке зависиће од моралне осетљивости истраживача. Од многобројних начела којих би се требало придржавати током истраживања овде нећемо разматрати она која се тичу међуљудских односа уопште, него ћемо се посветити онима која су специфична за истраживачки процес у друштвеним наукама, посебно за истраживачки процес у квалитативним истраживањима, као што су: начело добровољности учешћа и начело приватности, анонимности и поверења.

Добровољност учешћа

Када се говори о добровољности учешћа, не мисли се на пуки пристанак субјеката. Како би могли донети свесну одлуку, људи морају да знају у чему би тачно требало да учествују. Учесници се морају детаљно обавестити о својим правима и о томе у шта су укључени. Већина

професионалних, институционалних, националних и међународних смерница и етичких кодекса за истраживање захтевају да, осим у изузетним условима, учесници морају дати сагласност за своје учешће у истраживању пре него што оно започне. Та сагласност мора да буде свесна и добровољна. Начело добровољности се најпотпуније и најјасније задовољава тзв. обавештеним пристанком (*informed consent*). Када је реч о питањима обавештеног пристанка за учешће у истраживању уопште, главна расправа се води о проблемима заштите испитаника, аутономије његове личности, превенције злостављања, поверења, личног интегритета и сл. Међутим, када је реч о конкретној истраживачкој пракси у социолошким истраживањима, онда се под обавештеним пристанком подразумева писмена или усмена изјава коју истраживач добија од учесника након упознавања с општим описом истраживачког пројекта, као и са свим потенцијалним угрожавањима или користима које испитаник може имати од учешћа у пројекту. Истраживач ће испитанику понудити информације о циљевима истраживања, методама који ће се применити, начину њиховог учешћа, упозорити га на могуће проблеме, објаснити му начин коришћења добијених података, као и облик извештавања о резултатима истраживања. У обавештеном пристанку се наглашавају следећа начела: учешће је добровољно, учесник неће трпети никакву штету, а ако постоје било какви ризици од угрожавања, они ће бити јасно описани, а учесникова приватност ће бити заштићена.

О значају обавештеног пристанка сведочи и чињеница да је он најчешће посебно регулисан етичким кодексима. У Етичком кодексу (*Ethik-Kodex*, 1993: I B 2) немачког Друштва за социологију и Професионалне асоцијације немачких социолога, обавештени пристанак се описује на следећи начин: „Опште правило за учешће у социолошким истраживањима јесте то да је оно добровољно и да се прихвата на основу најпотпуније могуће информације о циљевима и методама сваког посебног дела истраживања. Принцип обавештеног пристанка се не може увек применити у пракси, на пример, уколико ће претходна потпуна информисаност неоправдано оштетити резултате истраживања. У том случају се морају уложити напори да се употребе неки други могући начини да се обезбеди свестан пристанак.”

Луис (Lewis, 2003: 67) истиче да различите истраживачке групе захтевају различите сагласности, при чему се понекад сагласност да се приступи потенцијалним учесницима мора најпре добити од треће стране. За децу и особе млађе од 16 година сагласност се мора тражити од родитеља, од школе или од организације која се стара о деци; за особе које су когнитивно или интелектуално ометене сагласност ће се тражити

од старатеља. Сагласност за учешће још мора дати и сама испитивана особа. У студијама које се баве истраживањем у предузећима или организацијама, интервјуисање запослених се мора договорити с менаџерима или онима који предузећима или организацијама управљају. Наравно, сагласност се и овде мора добити и од самих учесника у истраживању.

Неке академске институције у Сједињеним Америчким Државама захтевају од свих истраживача да користе протокол свесног пристанка према упутствима канцеларије Комитета за процену етичности истраживања (*Institutional Review Boards – IRB*). ИРБ је комитет састављен од представника различитих одељења универзитета и задужен је за преглед свих истраживачких пројеката који укључују људе. Пре него што пројекат одобри, ИРБ тражи шира разјашњења или захтева измене у осмишљавању и реализацији истраживања (Марвасти, 2004: 139).

Образац за свесни пристанак треба да обухвати сва етичка питања везана за учешће у истраживачком процесу. Такав образац треба да садржи следеће елементе: листу циљева истраживања, опис истраживачког поступка с очекиваним трајањем истраживања; изјаву да испитаник неће трпети никакве негативне последице свог учешћа; гарантовање анонимности и поверљивости прикупљених података; податке о институцији која спроводи истраживање, као и контакт истраживача коме се могу обратити с евентуалним питањима; изјаву испитаника о добровољном учешћу, с понудом да такву сагласност може без последица да повуче у било ком тренутку; објашњење начина коришћења података и начина извештавања о резултатима истраживања.

У истраживачкој пракси у развијенијим земљама све је израженија тежња ка томе да се испитаницима нуде резимеи налаза пре њиховог објављивања. Такође, у пројектима који подразумевају интервјуисање, испитаницима се даје на увид транскрипт разговора за чије коришћење, иако су се претходно сагласили с учешћем у истраживању, дају посебан пристанак. Испитаницима се нуди могућност да не дозволе коришћење исказа у целини или његових појединих делова.

Квалитативни истраживачи, међутим, упозоравају на то да је такав модел свесног пристанка примарно осмишљен за потребе учешћа у квантитативним истраживањима, када се углавном постављају иста питања јасно одређеном узорку испитаника. Значајна специфичност квалитативних истраживања је садржана у чињеници да се питања за интервју, као и за сам истраживачки фокус, могу знатно мењати током процеса истраживања. Стога је обавештени пристанак у квалитативним истраживањима често ризикантан, јер подразумева да истраживач зна све

могуће ефекте истраживачких догађаја пре него што они започну, што у квалитативним истраживањима често није случај. У зависности од конкретних околности, унутар истог истраживачког пројекта један интервју се може прилично разликовати од другог. То посебно важи за дубинске интервјуе у којима пратећа питања допуштају спонтане реакције и коментаре испитаника, чиме се средиште разговора помера у правцу који се није могао предвидети. Према томе, пошто квалитативни истраживачи не могу сасвим поуздано да предвиде тачан правац кретања интервјуа, они не могу да испитанике сасвим поуздано обавесте о фокусу испитивања. Проблеми са свесним пристанком се срећу и када се у заједници примењује посматрање током којег неке особе спонтано, без претходног плана и намере истраживача, постану субјекти истраживања. И Марвасти (Марвасти, 2004: 141) сматра да у случају квалитативних истраживања треба узети у обзир два чиниоца који ометају потпуно спровођење начела свесног пристанка: тешко је унапред дефинисати карактеристике и број учесника и увек треба рачунати на могуће померање фокуса и истраживачких питања током саме реализације истраживања.

Приватност, анонимност и поверљивост

Квалитативни истраживачки рад ствара посебне околности које се тичу снаге, реципроцитета и контекстуалне релевантности односа међу људима. У таквом формату истраживања се прикупљају многе личне информације које се касније дистрибуирају кроз извештаје о истраживању. Учеснике, стога, треба благовремено и на прави начин обавестити о њиховим правима на приватност, анонимност и поверљивост личних информација.

Истраживања могу угрозити приватност испитаника на различите начине. Интервјуисањем се то може учинити тако што се залази у нечија веровања и понашања, за чије је сазнавање потребно добијање интимних приватних детаља. У неким типовима истраживања испитаници се смештају у просторију са стаклом провидним само у једном смеру, иза којег чланови истраживачког тима, или особе за чије присуство испитаници не знају, посматрају ток истраживања. У многим истраживањима се користи аудио или видео снимање за које није добијен пристанак учесника. Посматрањем се може ући у сасвим приватне аспекте понашања субјеката. Етички одговоран истраживач ће задрати у приватност субјеката само колико то захтевају циљеви истраживања, и то у најмањој могућој мери. Све добијене податке ће штитити од јавнос-

ти и предузеће све кораке да заштити учесника од јавне идентификације. Због свега тога, Линколн и Губа (Lincoln, Guba, 2000) сматрају да је у натуралистичком приступу тешко потпуно гарантовати поверљивост и анонимност.

Један од етичких стандарда налаже да испитаници треба да остану анонимни за све који нису чланови истраживачког тима. Проблем с анонимношћу се појачава у неретким случајевима, за праксу савремених квалитативних истраживања, када субјекте истраживања окупљају особе које нису део истраживачког тима. У таквим ситуацијама је нешто теже гарантовати анонимност, али истраживач мора да учини све како би обезбедио поверљивост података о учесницима. Треба обезбедити такав начин бележења личних података који неће омогућити повезивање учесника с подацима који су од њих добијени.

Поштовањем начела поверљивости се избегава свака могућност идентификације субјекта истраживања. Ту мислимо како на непосредну (везивање коментара или белешке уз име испитаника), тако и на посредну идентификацију (навођење скупа карактеристика којима се могу идентификовати особе или групе). И док истраживачи углавном поштују правило да у извештајима никада не користе пуна имена испитаника, далеко је већи проблем уклонити све могућности за непосредну идентификацију. Наиме, у извештајима из квалитативних истраживања истраживачи уобичајено користе наводе испитаника као илустрације за поједина објашњења. Притом се најчешће наводи неколико најбитнијих карактеристика субјекта чији се исказ преноси: иницијал имена, године живота, брачни статус, занимање. Уколико је истраживањем обухваћена мала група испитаника биће лакша њихова идентификација с групом карактеристика, што испитанике може довести у непријатну ситуацију и компромитовати их уколико су саопштили неке своје личне или приватне увиде. Једна од препоручених стратегија за ублажавање проблема идентификације јесте и прављење списка испитаника и додељивање сваком од њих ознака које ће отежати њихову идентификацију, а истраживачу дозволити да учеснике истраживања представи довољно нескривено у односу на академску заједницу.

Посебни етички проблеми у примени различитих квалитативних истраживачких метода

У овом делу рада укратко ћемо изложити специфичне етичке проблеме на које истраживачи наилазе у практиковању најчешће примењиваних

ваних квалитативних метода истраживања: индивидуалних интервјуа, фокус-групних интервјуа, посматрања, као и секундарне анализе квалитативних података.

Индивидуални интервјуи

Током процеса интервјуисања истраживач и испитаник постепено развијају узajамни однос, а неки аутори (Cieurzo, Keitel, 1999: 61) говоре о квалитативном истраживању као процесу у којем актери упознају једни друге градећи посебну друштвену реалност. Иако је опште правило да се од испитаника, пре почетка интервјуисања, затражи сагласност за учешће, поштовање тог начела не може нам само по себи гарантовати етички непроблематичну ситуацију. Обавештени пристанак подразумева да смо испитаника упознали с општим циљевима истраживања и начином његовог учешћа. Међутим, нарочито код примене дубинских, отворених формата интервјуа, разговором се може спонтано скренути фокус на теме које нису најављене, с детаљима које ни истраживач ни испитаник нису предвидели. То, касније, код испитаника може створити осећања нелагодности, угрожености и фрустрираности. Препорука је да се испитаницима, у случајевима када се процени да би код њих могло да се јави осећање да су преварени, или када сматрају да су били недовољно обавештени о свом учешћу, да транскрипт како би евентуално могли да уклоне делове за које нису спремни да их понуде за даљу анализу и тумачење података. Испитаници се често током квалитативних интервјуа отворе у мери коју ће касније сматрати непримереном и угрожавајућом за њих саме, па им истраживач, нуђењем могућности да повуку одређене делове исказа (Nunkoosing, 2005: 703), враћа контролу коју су током разговора изгубили.

Посебни етички проблеми могу настати у ситуацијама када постоји значајнија разлика у вредносним системима истраживача и испитаника. Неки захтеви истраживача у односу на испитаника можда неће бити у складу с нормама које важе у локалној заједници (нпр., инсистирање на приватности вођења дубинског интервјуа с особом женског пола у традиционалној средини). Такође, испитаник може имати одређене захтеве према истраживачу, које овај из позиције свог вредносног система тешко може да прихвати. Подсетићемо се да је циљ квалитативних истраживања разумевање живота људи, њихових перспектива и искустава. Према томе, општа препорука за понашање истраживача у ситуацијама вредносне и нормативне неусаглашености јесте да се они, у мери у којој то не угрожава њихов углед и достојанство, покушају прилагодити захтевима истраживане средине.

Фокус-групни интервјуи

Етички проблеми у фокус-групним истраживањима углавном су слични проблемима који се јављају у практиковању других квалитативних метода испитивања. Ипак, овде треба обратити пажњу на још неке аспекте фокус-групног поступка у којима се ти проблеми могу додатно усложнити. Реч је првенствено о угрожавању приватности испитаника због начина на који се бележи дискусија. То је најчешће аудио, а некада и видео снимање тока дискусије. Најбоље је да се испитаницима објасни да ће могућност да прегледају снимљене записе имати само чланови истраживачког тима и да се неће дозволити никакав облик јавног приказивања материјала снимљеног током дискусије.

Даљи етички проблеми везани за поступак испитивања у фокус-групи могу произаћи из чињенице да испитаници своје исказе саопштавају јавно, у присуству других учесника дискусије. Често се дешава да испитаници, понесени импулсом групе која их пажљиво слуша и с њима саосећа, саопштавају и нека, веома приватна искуства. Чињеница да се такви интервјуи најчешће снимају може касније узнемирити испитанике.

Искусан истраживач мора донети одлуку о томе како да тај проблем реши. Једна од могућности је да се испитаник прекине у изношењу сасвим приватних и личних података из свог живота. Уколико би, међутим, такво прекидање изазвало ремећење групне динамике, испитанике који су у својим расправама били отворени у изношењу приватних информација треба, након завршене расправе, додатно уверити да ће се транскрипти њихових дискусија користити само за конкретно истраживање и да се, притом, њихов идентитет неће откривати.

Ту треба размишљати о још једној димензији фокус-групног истраживања. Реч је о секундарним последицама које тај начин испитивања може имати на испитанике. Потенцијално, те последице могу бити позитивне или негативне. Окружење у којем испитаници међусобно реагују, степен њиховог отварања пред другим члановима групе, упознавање са сасвим различитим животним искуством и ставовима, понекад могу битно утицати на њих. У литератури се много чешће могу наћи потврде позитивног утицаја. Неретко се ти утицаји описују као терапеутски. У студији о разлозима забринутости код старијих особа наводе се искази учесника да су, кроз дискусију у групи, више научили о себи и начинима да смање страхове и забринутост, разјасне своје погледе, као и да су могли да боље изразе своја мишљења и осећања (Wisocki, Powers, 1997: 165).

Несумњиво је, међутим, да учешће у фокус-групном истраживању може имати и негативне последице. Пре свега, ту мислимо на накнадну забринутост испитаника због онога што су, понесени амбијентом групне дискусије, рекли о себи. Тај проблем се додатно усложњава када се испитаници међусобно познају, а посебно када је тема испитивања осетљива. Истраживачи који практикују ту истраживачку технику говоре о стресовима који су се јављали код испитаника током дискусије. Морган (Морган, 1998) износи скуп предлога како да истраживач изађе на крај у ситуацијама када током расправе испитаници реагују стресно. Најбитније је стално их подсећати на то да је учешће у расправи добровољно, дозволити им да оду ако осете потребу и замолити их да направе паузу у дискусији. Најчешћа негативна последица отвореног учешћа у расправи јесте појава код испитаника осећања сопствене слабости и немоћи. Опет, та је ситуација чешћа код жена и у истраживањима која се односе на сферу дискутовања о личним проблемима (Ђурић, 2007).

Иако учешће у фокус-групним интервјуима може имати позитивне утицаје на испитанике, сви укључени у процес планирања и реализације истраживања које подразумева примену те технике морају да буду свесни могућих негативних последица учешћа и приправни да у највећој могућој мери заштите испитанике.

Посматрање

Као и у случају примене других квалитативних истраживачких метода, и уз примену метода посматрања се везују многобројни етички проблеми и дилеме. Истраживач је дужан да се лично обавезе да ће штитити идентитет субјеката које посматра. Свакако, највећа опасност у примени те технике лежи у могућности обмањивања од стране истраживача. Закључујући да је знатан део проблема у примени посматрања повезан с етичком димензијом односа истраживача према субјектима посматрања, Џарви (Jarvie, 1969: 505) образлаже да стандардна схватања учесничког посматрања захтевају да посматрач буде и странац и пријатељ људима које проучава. Ипак, једна особа не може бити странац и пријатељ истовремено, јер се те две улоге међусобно искључују. Није могуће играти те две улоге у потпуности и истовремено, нити је могуће комбиновати их, а резултат ће вероватно бити један нелагодан компромис. Истраживач мора изабрати улогу странца, јер му само та улога омогућава да делује у оквиру моралних начела и професионалних стандарда друштва из којег долази, као члан тог друштва у целини и као научник посебно.

Многи аутори тврде да је на том плану, а „у име науке”, прихваћен својеврсни морални релативизам. Ипак, многобројни су аутори који сматрају да је за истраживача битно да препозна значај саучествовања с посматранима на „једноставном људском” нивоу (Schwartz, Schwartz, 1955: 347). Истраживач мора да дели осећања посматраних на симпатичком и емпатичком нивоу (тј. на нивоу саосећања). Тако су посматрач и посматрани повезани кроз заједничку улогу људског бића. Када се посматрани увере у то да је посматрачев став према њима став поштовања и подједнаког занимања за њих као за људска бића и субјекте истраживања, они ће осећати мању потребу за прикривањем, задржавањем за себе или искривљавањем података.

Спровођење тајних посматрања, преузимање лажних улога, обмањивање субјеката посматрања о стварним циљевима истраживања, само су неки од могућих облика кршења етичких начела научног посматрања. У практиковању посматрања дужна пажња се мора посветити добијању пристанка субјеката за посматрање и њиховом потпуном информисању о циљевима истраживања. Истраживачи морају да поштују начело поверљивости и да на примерен начин заштите идентитет учесника, тако што ће са осетљивим подацима добијеним током истраживања поступати без угрожавања посматране особе.

Метода посматрања се такође често користи за истраживање различитих типова девијантног понашања. Истраживач може да посматра илегална или девијантна понашања као део процеса прикупљања података, а као резултат таквог приступа настаје оно што се у методологији зове *guilty knowledge*, које представља велику етичку дилему: да ли о таквим понашањима истраживач треба да обавести полицију или друге органе?

Веома је важно да истраживач буде свестан свих потенцијалних етичких проблема који се током посматрања могу јавити. Фокс (Fox, 1998: 15–16) предлаже примену неколико етичких начела у практиковању посматрања. Најпре наглашава значај поверљивости. Истраживач треба да предузме све неопходне мере како би обезбедио да субјекат не претрпи никакве последице због свог учешћа и да гарантује да нико ван истраживачког тима неће накнадно моћи да га идентификује. Истраживач у белешкама може користити псеудониме уместо имена субјеката, а обезбедиће и непрепознатљивост локација на којима је спроводио истраживање. Белешке ће се узимати као поверљиви документи у које ће увид имати само истраживачи. Даље, и приликом примене метода посматрања, испитаници имају право да знају шта је предмет истраживања. Тако начело свесног пристанка доводи у питање примену било које вр-

те прикривеног посматрања и све евентуалне манипулације стварним циљем истраживања. Етика истраживања методом посматрања такође налаже чување приватности субјеката и истраживач је одговоран за доследно поштовање тог принципа. Уз то, неки аутори неетичким сматрају и лоше изведена истраживања. Ако је истраживачки дизајн алџав, а резултати мале вредности, истраживач сноси етичку одговорност јер је потрошио време свих учесника. Зато етички одговоран истраживач покушава да максимализује вредност свог истраживања.

Секундарна анализа података

Коришћење секундарних података налаже посебан опрез и у погледу етичких принципа научног истраживања, поготову када истраживач који користи секундарне податке није учествовао у њиховом стварању. Поновним коришћењем података могу се прекршити односи поверења које је претходни истраживач успоставио са субјектима истраживања уколико дозволи накнадно тумачење које није у складу с њиховим интересима и датом сагласношћу.

И актуелне расправе о изводљивости уступања података добијених квалитативним истраживањима указују на то да се истраживачи често противе томе да чињенице прикупљене у свом истраживању архивирају због етичких разлога који се односе на испитаников добровољни и свесни пристанак. Линда Чешир (Cheshire, 2009: 6) наводи да се може поставити више питања која се тичу таквог пристанка. Најпре, архивирање и уступање података другима може бити етички спорно уколико истраживач није добио претходни пристанак учесника истраживања изричито за архивирање и накнадно уступање података. Ту се јавља проблем да од испитаника унапред тражимо сагласност за коришћење њихових исказа у неком будућем истраживању чију сврху не знамо. Искусни истраживачи такође тврде да би такав захтев могао бити разлог за одустајање од учешћа у актуелном истраживању. Субјекти своју сагласност за учешће дају за одређени пројекат истраживачима које су упознали. Питање је колико би њих било спремно да се унапред сагласи с тим да неки други истраживачи у пројектима чије циљеве не знају могу да користе њихове исказе.

Архивирање података отвара и додатна питања која се тичу етичког начела поверљивости учесника у истраживању, будући да се учесници потенцијално могу идентификовати, па им се тако може нанети штета или се могу на неки други начин довести у неприлике. Међутим, постојеће стратегије за деидентификацију података (као што

је употреба псеудонима у коначном писаном облику, модификације снимака) могу значајно умањити вредност таквих података за накнадно коришћење. Најпре, у многим савременим форматима бележења и чувања података (аудио и видео записи), прикривањем или укидањем могућности за идентификацију субјекта, могу се изгубити важни сегменти евиденције. Изостављањем свих потенцијално идентификујућих контекстуалних чинилаца, такви подаци би могли да се додатно учине тешко разумљивим и неподесним за секундарну анализу.

Иако се у оба истраживачка приступа сусрећемо с истим етичким проблемима – питање сагласности за учешће, анонимност и приватност, неки проблеми из те области су специфични за квалитативни истраживачки приступ. Контекст истраживања и начин прикупљања квалитативних података чини их, у методолошком погледу, много неподеснијим за секундарну анализу. Док су квантитативни подаци добијени апстраховањем контекста, квалитативни су дубоко контекстуализовани и њихово тумачење подразумева разумевање окружења у којем су прикупљени.

Закључак

Иако се чињеница о постојању богате литературе о етичким проблемима научних истраживања, као и мноштва националних и професионалних етичких кодекса, најчешће тумачи нарастањем свести о важности тог питања (Cohen, Manion, Morrison, 2007), широка тематизација етичких начела је подстакнута и све већим страховима од могућих злоупотреба, које су у савременим истраживачким пројектима често веома вешто прикривене. Етички проблеми квалитативних истраживања нису битно другачији од оних који се могу наћи у традиционалном истраживачком дизајну. Ипак, карактер квалитативних истраживања и начин успостављања односа између истраживача и испитаника, условљавају и неке специфичности етичких питања с којима се суочавају квалитативни истраживачи и субјекти таквих испитивања.

У литератури се квалитативним истраживачима сугеришу највећи могући опрез и додатна сензитивност како не би ни на који начин повредили права учесника. Истраживач је у обавези да непрестано процењује степен ризика који прати неке аспекте истраживачког процеса у односу на корист коју може имати од предузетих активности. Осим емоционалних ризика, истраживач мора бити свестан свих друштвених, политичких, правних и економских импликација које може имати учешће свих актера истраживачког процеса.

Истраживач је такође одговоран према информантима и колегама и има обавезу да доследно инсистира на заштити права свих учесника истраживачког процеса. Његова је обавеза и да чланове тима адекватно обучи за чување поверљивости субјеката и добијених података и да их правовремено обавештава о свим релевантним сазнањима битним за њихове истраживачке улоге.

Литература:

1. Aubrey, C., David, T., Godfrey, R., Thompson, L. (2002): *Early childhood educational research: Issues in methodology and ethics*, Routledge Falmer Press, London.
2. Cheshire, L. (2009): *Archiving qualitative data: Prospects and challenges of data preservation and sharing among Australian qualitative researchers*. Australian National University, Australian Social Science Qualitative Archive, Canberra. Preuzeto 16. maja 2011. godine sa
3. http://assda.edu.au/forms/AquaQualitativeArchiving_DiscussionPaper_FinalNov09.pdf.
4. Christensen, P., Prout, A. (2002): Working with ethical symmetry in social research with children, *Childhood*, 9(4), 477–497.
5. Cieurzo, C., Keitel, M. A. (1999): Ethics in qualitative research. In M. Kopala, L. A. Suzuki (Eds.), *Using qualitative methods in psychology* (pp. 61–75). Sage Publications, Thousand Oaks.
6. Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2007): *Research methods in education*, Routledge Falmer Press, London.
7. Ђурић, S. (2007): *Fokus-grupni intervju*, Službeni glasnik, Beograd.
8. Economic and Social Research Council (ESRC) (2010). *Framework for research ethics*. Swindon, UK: Economic and Social Research Council. Preuzeto 16. maja 2011. godine sa
9. http://www.esrc.ac.uk/_images/Framework_for_Research_Ethics_tcm8-4586.pdf.
10. Ethik-Kodex (1993). *Ethik-kodex der Deutsche Gesellschaft für Soziologie (DGS) und des Berufsverbandes Deutscher Soziologen (BDS)*, DGS-Informationen 1/93. Preuzeto 22. maja 2011. godine sa
11. http://www.soz.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/inst_soziologie/DGS_Ethik.pdf
12. Fox, N. (1998): *Trent focus for research and development in primary health care: How to use observations in a research project*, Trent Focus Group, Nottingham.
13. Hopf, C. (2004): Qualitative interviews: An overview. In U. Flick, E. V. Kardorff, I. Steinke (Eds.), *A companion to qualitative research* (pp. 203–208). Sage Publications, Thousand Oaks.
14. Jarvie, I. C. (1969): The problem of ethical integrity in participant observation, *Current Anthropology*, 10(5), 505–508.

15. Lewis, J. (2003): Design issues. In J. Ritchie, J. Lewis (Eds.), *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers* (pp. 47–76), Sage Publications, Thousand Oaks.
16. Lincoln, Y., Guba, E. G. (2000): Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In N. Denzin, Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 163–188), Sage Publications, Thousand Oaks.
17. Marvasti, A. B. (2004): *Qualitative research in sociology: An introduction*, Sage Publications, Thousand Oaks.
18. Morgan, D. L. (1998): *Planning focus groups*, Sage Publications, Thousand Oaks.
19. Neuman, L. W. (2007): *Basics of social research: Qualitative and quantitative approaches*, Pearson/Allyn and Bacon, Boston.
20. Nunkoosing, K. (2005): The problems with interviews, *Qualitative Health Research*, 15(5), 698–706.
21. Schwartz, M., Schwartz, C. (1995): Problems in participant observation, *American Journal of Sociology*, 60(4), 343–354.
22. Wisocki, P. A., Powers, C. B. (1997): An Examination of the Therapeutic Benefits of Focus Groups on Elderly Worriers, *International Journal of Aging & Human Development*, 45(2), 159–167.

Ethical Issues in Qualitative Research Conducting

Summary: Prevention of endangerment is a general ethical rule among any discipline researchers. A researcher ought to do every possible thing to prevent any damage inflicted to subjects as the outcome of their participating in a research, as well as to take appropriate measures should such an endangerment still occur. Participants in qualitative researches are particularly sensitive to endangerment of their privacy, unwanted identification, breaching of trust, false introduction, and some other forms of manipulation. Therefore a researcher must pay special attention to the protection of testees and do everything to avoid their bearing any harmful consequences due to the participation in the research. In this work, the basic ethical principles of scientific research are presented and discussed: participation voluntariness, anonymity and privacy protection, as well as confidentiality. Specific ethical considerations the qualitative researchers who apply observation, indepth or focus-group interview, as well as secondary analysis of qualitative data are faced with is specially presented.

Key words: Ethical Issues, Qualitative Research, Voluntariness, Anonymity, Confidentiality